

νά θεωρηθῇ καὶ αὐτὴ σὰν κείμενο κλασικὸ καὶ νὰ δοθῇ σχεδὸν αὐτούσια μὲ μερικὲς μόνον, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, φραστικὲς μεταβολές, ὅπου ὅμως ἡ μετάφραση δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ποὺ διαβάζομε στὴν ἀριστερὴ σελίδα τοῦ βιβλίου, ἐπιχειρεῖται νέα μετάφραση ποὺ παρατίθεται στὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς σελίδας.

Οἱ σημειώσεις εἶναι λίγες καὶ περιορίζονται στὸ νὰ δίνουν συντομώτατες πληροφορίες γιὰ τὰ κύρια ὀνόματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο, νὰ παραπέμπουν σὲ ἄλλους συγγραφεῖς ἢ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου καί, τέλος, νὰ δίνουν τὶς ἀπολύτως ἀπαραίτητες διευκρινίσεις, ὅπου ἡ κατανόηση τῆς γερμανικῆς μετάφρασης εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατη. Ἀπὸ τὸν τόμο λείπουν ἐντελῶς ἡ βιβλιογραφία καὶ ἡ εἰσαγωγή, ἐνῶ ἕνας συνοπτικὸς πίνακας τῶν κυριωτέρων θεμάτων τοῦ διαλόγου σκοπὸ ἔχει νὰ δώσῃ στὸν ἀναγνώστη μιὰ ἀδρότατη ἄποψη τοῦ περιεχομένου τῆς *Πολιτείας*.

Ἀθῆναι

N. M. Σκουτερόπουλος

Κ. Χ. Γρόλλιος, *Μία προσπάθεια πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς πολιτείας τῶν σπουδαίων* — I. Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος* — Κ. Π. Μιχαηλίδης, *Ἡ ἔννοια τοῦ λόγου κατὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ τοὺς Στωικούς* — Β. Tatakis, *La Logique stoïcienne et la nouvelle logique contemporaine* — Κ. Ε. Χατζηστεφάνου, *Ὁ σοφὸς παρὰ τοῖς Στωικοῖς*, «Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου - Λευκωσία 14-19.4.1969», Λευκωσία 1972, 231-269.

Στὸ πρῶτο Διεθνὲς Κυπρολογικὸ Συνέδριο, ποὺ συνήλθε στὴν πατρίδα τοῦ Ζήνωνος, ἦταν ἐπόμενο νὰ τιμηθῇ κατ' ἀποκλειστικότητα ἡ Στωικὴ Φιλοσοφία, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν ἐκεῖ δὲν ὑστεροῦν σὲ ποιότητα ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Συνεδρίου, ποὺ συνήλθε τὸ 1963 στὴν Aix-en-Provence, τοῦ ἀφιερωμένου σὲ μεγάλο μέρος στοὺς Στωικούς καὶ ποὺ τὰ Πρακτικὰ του (*Actes du VIIe Congrès en Aix-en-Provence 1963*, Paris, Assoc. G. Budé 1964, 218-304) ὑπῆρξαν ἀληθινὴ προσφορὰ στὴ σπουδὴ τοῦ Στωικισμοῦ.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ Κυπρολογικοῦ σκοποῦσαν κυρίως στὴ συνοπτικὴ πραγμάτευση κεντρικῶν δογμάτων τῆς Στωικῆς φιλοσοφίας, ποὺ πρόσφατα ἄρχισε νὰ τῆς ἀναγνωρίζεται πρωτοτυπία καὶ ἐπίκαιρη φιλοσοφικὴ σημασία, μαρτυροῦν ὅλα γνώση τῆς προβληματικῆς τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς καὶ ἀποτελοῦν πρότυπα σαφήνειας καὶ συνθετικῆς θεωρήσεως. Ἡ σκιαγραφία τοῦ φιλοσοφήματος τοῦ Ζήνωνος ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κ. Θεοδωρακόπουλο μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ μία ἀπὸ τὶς πληρέστερες, παρὰ τὴ συνοπτικότητά της, μονογραφίες γιὰ τὸν Ζήωνα.

Ὁ καθηγητὴς Κ. Γρόλλιος στὴν ἀνακοίνωσή του *Μία προσπάθεια πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς πολιτείας τῶν σπουδαίων* (σελ. 231-46) συνηγορεῖ μὲ ἐπαρκεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Κικέρω-

νος. Χωρίς βέβαια νὰ προσδιορίζη ἐπακριβῶς τὴν πρωτοτυπία τοῦ Κικέρωνος, λόγῳ τῶν συμφύτων μὲ τὴ μορφὴ κυρίως τοῦ ἔργου του προβλημάτων, ἐπισημαίνει τὸ προσωπικό του στοιχεῖο καὶ κρατᾷ μιὰ μέση στάση μεταξὺ τῶν ἀρνητῶν τῆς ὁποιασδήποτε φιλοσοφικῆς του σημασίας, καὶ τῶν ἀκραίων ἀπολογητῶν τῆς πρωτοτυπίας του.

Ὁ εἰσηγητὴς θίγει ἀκόμη ἀκανθώδη προβλήματα τῆς ἔρευνας τῶν πηγῶν τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνος, καὶ ἐπισημαίνει τὶς ἰδιαίτερες δυσκολίες διακριβώσεως τῆς προσωπικῆς του γνώμης λόγῳ τῆς μορφῆς τῶν βιβλίων του (διαλόγων τῶν ἐκπροσώπων τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν ποὺ ἤκμαζαν στὴν ἐποχὴ του). Θεωρεῖ σωστὰ τὸ *De legibus*, ὅπου ὁ Κικέρων παρουσιάζεται αὐτοπροσώπως ὡς κύριο πρόσωπο, ἐνδεικτικὸ γιὰ τὶς προσωπικὲς του πεποιθήσεις, μαζὶ μὲ τὴν *Πολιτείαν* καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ *De finibus bonorum et malorum* καὶ τὸ *De natura deorum*. Ὁ εἰσηγητὴς βλέπει τὰ ἔργα αὐτά, καὶ ἰδιαίτερα τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο, τόσο ὡς σύνθεση πλατωνικῶν θεωριῶν, ἀπηχήσεων τῶν παλαιῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν διαδόχων του, ὅσο καὶ ὡς ἀπόπειρα ἀναβιώσεως τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος. Ἐπιχειρεῖ, τέλος, ἀνασύνθεση τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος, ποὺ μόνο 15 ἀποσπάσματα καὶ ἀναφορὲς τῆς μᾶς ἔχουν σωθῇ καὶ κάνει καὶ τὸ ἴδιο γιὰ τὴν «Πολιτεία» τοῦ Κικέρωνος, ὅπως παρουσιάζεται στὰ παραπάνω ἔργα του.

Στὴ συνέχεια, ὁ εἰσηγητὴς συζητᾷ ἀκόμη τὶς ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνος σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ζήνωνος κατὰ τὴν τριμερῆ διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας, ποὺ, ἂν καὶ ρητὰ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Ξενοκράτη (καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ εἰσηγητὴς, ἀκολουθώντας βέβαια σ' αὐτὸ τὸ Διογένη τὸ Λαέρτιο), ἀκολουθήθηκε πιστὰ ἀπὸ αὐτὸν καὶ τοὺς διαδόχους του καὶ ἐπαυξήθηκε ἀπὸ τὸν Κλεάνθη. Ὡς Φυσικὴ ὁ εἰσηγητὴς ἐννοεῖ κυρίως τὴ στωικὴ Θεολογία, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Κικέρωνα στὸ δεύτερο ἰδίως βιβλίον τοῦ *De natura deorum*. Γιὰ τὴν Ἠθικὴ στηρίζεται κυρίως στὸ *De finibus* καὶ στὸ *De legibus*, ποὺ τονίζουν τὶς ἐννοιες τοῦ φυσικοῦ νόμου, τῆς ἰσότητος, ὁμονοίας καὶ κοινωνίας, τὶς ὁποῖες πραγματικὰ ὁ Κικέρων ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Ζήνωνα (ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Στωικοὺς καὶ μάλιστα τοὺς συγχρόνους του). Ὁ εἰσηγητὴς δὲν ἐπιμένει στὴ Λογικὴ, κι αὐτὸ εἶναι σύμφωνο μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων τοῦ Κικέρωνος στὰ ὁποῖα περιορίζει τὴν πραγμάτευσή του.

Τόσο ἡ *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνος ὅσο καὶ οἱ φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις τοῦ *De legibus* ἔχουν πολὺ συζητηθῇ τὰ τελευταῖα χρόνια. Μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἐγείρει τὸ πρῶτο ἔχει ἐκτενῶς ἀσχοληθῇ ὁ Baldry (*Zeno's Ideal State*, JHS 79 [1959] 3-15 καὶ *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge 1965). Ὁ Rist ἔχει ἀφιερῶσει ἀρκετὲς σελίδες στὴ διακρίβωση τοῦ περιεχομένου τῆς στὸ κεφάλαιον *Cynicism and Stoicism* τοῦ βιβλίου τοῦ *Stoic Philosophy* (Cambridge 1969). Ὁ G. Watson, τέλος, στὸ ἄρθρον τοῦ *The Natural Law and Stoicism* (A. A. Long, *Problems in Stoicism*, London 1971, 16-38), χωρὶς νὰ εἶναι αἰσιόδοξος γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τοῦ περιεχομένου τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος, ἀναφέρει τὸ μόνο ἀπόσπασμα ποὺ δικαιώνει τὸ συσχετισμὸ τῆς μὲ τὶς ιδέες ποὺ κυριαρχοῦν στὸ *De legibus* τοῦ Κικέρωνος. Διερωτᾷται ὅμως, ἂν ἦταν προωρισμένη γιὰ τοὺς σοφοὺς μόνο καὶ ἂν ὁ Ζήνων εἶχε συζητήσῃ πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα, ποὺ ἀπασχόλησαν τὸν Κικέρωνα καὶ ποὺ εἶναι σύμφυτα μὲ τὸ ρωμαϊκὸ πνεῦμα. Ἐξ ἄλλου, παρὰ

τὴν προβληματικότητα τῶν πηγῶν τοῦ *De legibus*, οἱ περισσότεροι μελετῆται παραδέχονται τὴ Στωὰ ὡς τὴ βασικὴ πηγή του. Τὸ πόσο ὁμως ἡ «Πολιτεία» ποὺ σκιαγραφεῖται στὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος ἀποτελεῖ συνειδητὴ ἀναβίωση τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος, ποὺ γράφτηκε μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Κυνισμοῦ καὶ ποὺ μερικὰ ἀποσπάσματά της δὲν ἐναρμονίζονται μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραγγέλματα τοῦ Κικέρωνος, εἶναι προβληματικὸ καὶ δὲν δικαιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ κατέχομε. Προβληματικὸ ἐπίσης παραμένει τὸ ἂν ὁ Κικέρων σκιαγραφοῦσε μιὰ πολιτεία σπουδαίων μὲ τὴν ἐννοια τοῦ σοφοῦ τῶν παλαιῶν Στωικῶν, ποὺ ἦταν περισσότερο ἰδανικὸ παρά πραγματικότητα. Μόνο στὸ προτελευταῖο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου σκιαγραφεῖται ὁ στωικὸς σοφὸς καὶ τὸ ἀπόσπασμα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει στὸν *Argim*, στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ζήνωνος, καθὼς τὸ περιεχόμενό του ἀπηχεῖ τὸ ἀπόσπασμα 1, 262 ἀπὸ τὴν *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνος, ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη ἀναφερθῇ ἀπὸ τὸν κ. Γρόλλιο.

Οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ ἔργου, χωρὶς νὰ ἐκφράζουν ἀποκλειστικὰ τὸν Ζήωνα, εἶναι ἀπερίφραστα στωικὲς. Τὸ δίκαιο πηγάζει ἀπὸ τὸ νόμο καὶ ὁ νόμος εἶναι λόγος τῆς φύσεως. Ἔτσι, πηγή τοῦ θετικοῦ δικαίου εἶναι ἡ φύση, κοσμικὴ ἀρχὴ καὶ κανόνας ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ χωρίο *De legibus* 1, 6, 18 (= 3, 315 *Argim*), ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ ἀπόσπ. 3, 325 *Argim* ἀπὸ τὸ *De re publica* τοῦ Κικέρωνος (3, 33).

Συμπερασματικά, ἐνῶ εἶναι σωστὰ ὅσα λέει ὁ κ. Γρόλλιος, ἡ μέθοδός του γεννᾷ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ συσχετισμὸ τοῦ *De legibus* μὲ τὴν *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνος. Καὶ οἱ ἀναφορές του στὰ ἄλλα ἔργα δικαιώνουν λιγώτερο τὴ γνώμη του. Στὸν ἐπίλογο βέβαια τοῦ *De natura deorum*, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας, ποὺ ἀπηχεῖ τὸν Κικέρωνα, ἔχοντας προηγουμένως καταρρίψει τὰ στωικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν πρόνοια τοῦ θεοῦ, φαίνεται νὰ κλίνει περισσότερο πρὸς τὶς στωικὲς ἀπόψεις, σὲ ἀντιπαβολὴ ὁμως μὲ αὐτὲς τῶν Ἐπικουρείων, ποὺ σφοδρότερα ἀντιμάχεται καὶ ὄχι ἀπόλυτα. Οὔτε πάλι εἶναι τὸ *De legibus* τὸ μόνο ἔργο, ὅπου ὁ Κικέρων παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του. Στὸ *De divinatione* ἀποκρούει τὴ μαντικὴ ποὺ στὸ *De legibus* ὑπερασπίζεται (2, 13). Στὸ τελευταῖο ἔργο ὑπάρχουν ἀπηχήσεις τοῦ ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο (1, 8) καὶ ἀναφέρει τὸν Παναίτιο, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ παλαιοὶ Στωικοὶ ἀσχολήθηκαν μόνο θεωρητικὰ μὲ τοὺς νόμους καὶ τὴν Πολιτικὴ, χωρὶς νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὶς πρακτικὲς ἐφαρμογές τους.

Ἔτσι, ὅσο κι ἂν θεμελιώνη τὸ ἔργο του στὶς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου τῶν Στωικῶν —ποὺ δὲν τὶς βλέπει νὰ διαφέρουν ἀπὸ τὴν παλαιὰ Ἀκαδημία καὶ τὸν Περίπατο στὰ ἐπὶ μέρους πρακτικὰ παραγγέλματα— ὁ Κικέρων φαίνεται νὰ ἀκολουθῇ ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς κυρίως τὸν Παναίτιο, καθὼς πολλὲς ἀπόψεις τοῦ *De legibus* συμπίπτουν μὲ τὸ *De officiis*, ἐνῶ τὸ σκηνικὸ καὶ τὸ ὕφος εἶναι πλατωνικά. Ὁ ἴδιος ἐξ ἄλλου παρά τὴν ὁμολογούμενη ὀφειλὴ του στὶς τρεῖς κύριες φιλοσοφικὲς σχολές τῆς ἐποχῆς του (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἐπικουρεία) διεκδικεῖ τὴν πρωτοτυπία του. Πάντως ὁ Κικέρων πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὴν *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνος. Βέβαια τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἰδανικὸ πολίτη τῆς κοσμοπόλεως τοῦ ἀπηχεῖ ἓνα τουλάχιστον ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Πολιτεία*. Ἀλλὰ καμμιά μνεῖα δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸ στὴν ἀνακοίνωση τοῦ κ. Γρόλλιου. Ἔτσι, οὔτε ἡ σκιαγραφία τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος

οὔτε τῆς Πολιτείας τοῦ *De legibus* καὶ τοῦ *De re publica*, ἔτσι πού τὴν ἀποδίδει ὁ κ. Γρόλλιος, ἀνταποκρίνεται στὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῶν δύο αὐτῶν ἔργων, ἂν καὶ ὅσα λέγονται εἶναι συνεπῆ καὶ πρὸς τὴ στωικὴ φιλοσοφία γενικὰ καὶ πρὸς τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ Κικέρωνος στὰ δύο αὐτὰ ἔργα. Γι' αὐτὸ οἱ ἐπιφυλάξεις μας ἀναφέρονται κυρίως στὴ μέθοδο.

Μερικὲς λεπτομέρειες ἀκόμη: Τὸ ἀπόσπ. 2, 1027 πρέπει νὰ συμπληρωθῇ μὲ τὴ λέξη *παράλλαις*. Ἡ μετάφραση τοῦ τεχνικοῦ πυρός ὡς *ignis artificiosus* δὲν ἀποδεικνύει τὸν πνευματικὸ χαρακτήρα τοῦ λόγου (σ.240), γιατί τὸ πνεῦμα, σωματικὸ κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ἔχει ἄλλη τεχνικὴ σημασία ἀπὸ ὅ,τι σήμερα ἀποκαλοῦμε πνευματικὸ. Ἡ ἀμεροληψία τοῦ Κικέρωνος στὸ δεῦτερο βιβλίον τοῦ *De natura deorum* δὲν συνεπάγεται συμπάθεια, ἀφοῦ ἐκτείνεται καὶ στὸν Ἐπικουρισμὸ, πρᾶγμα πού ὑποδηλώνεται μόνο στὴν τελευταία παράγραφο. Ἡ ἐσχατολογία τοῦ ἔκτου βιβλίου τῆς Πολιτείας ἔχει, ὅπως ἀπέδειξε κυρίως ὁ Boyancé, πυθαγορικὴ καὶ πλατωνικὴ προέλευση, πού τὴν συμεριζόταν ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς κυρίως ὁ Κλεάνθης, καὶ ὄχι ὁ Ποσειδώνιος, ὅπως ἐπίστευαν παλαιότερα.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ *προκόπτοντος* ὡς διαμέσου ἀπὸ τὸ σοφὸ στὸ φαῦλο ἐγίνε ἀπὸ τὸν Χρύσιππο (SVF 3, 510), καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, ὅπως λέγει ὁ κ. Γρόλλιος (σ. 245). Τὸ ὅτι δὲν ἐλκύουν τὸν Κικέρωνα τὰ στωικὰ ἐπιχειρήματα (σ. 245) εἶναι ἐν μέρει ἀληθινό. Στὸ *De legibus* ὁ ἴδιος καταφεύγει σὲ στωικὰ ἐπιχειρήματα (1, 7), γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν κοινωνία ἀνθρώπων καὶ θεῶν, καὶ εἰδικὰ σ' αὐτὸ πού χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, τὸ λεγόμενον «*τοῦ κρείττονος*». Τέλος, ἡ *ἔμφυτος γνῶσις* (σ. 247) δὲν δικαιώνεται ἀπὸ τὸν Ἐμπειρισμὸ τῶν Στωικῶν, καί, ὅπου ὁ Κικέρων τὴν ἀποδίδει σ' αὐτούς, παρασύρεται ἀπὸ τὸν Πλατωνισμὸ του.

Ὁ καθηγητὴς κ. Θεοδωρακόπουλος στὴν ἀνακοίνωσή του μὲ θέμα τὴ *Φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος* (σελ. 247-52) βλέπει τὴ στωικὴ φιλοσοφία ὡς ἔκφραση τοῦ νέου αὐτοσυναίσθηματος ζωῆς τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐποχῆς αὐτοδύναμη δημιουργικῆς, καὶ ὡς ἀντίλογο στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου. Ἐξαίρει τὸ Λόγον ὡς κοσμικὴ, ἠθικὴ καὶ λογικὴ ἀρχὴ καὶ τονίζει τὴ σημασία τῆς Λογικῆς ὡς αὐτόνομης φιλοσοφικῆς δραστηριότητος.

Ὁ εἰσηγητὴς σκιαγραφεῖ τὶς ἀρχές τῆς Φυσικῆς τῶν Στωικῶν, μὲ κέντρο πάντα τὸν Ζήνωνα, τὴ Θεολογία, τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία καὶ τὴ θεοδικία τους. Παραθέτει μερικὰ ἀπὸ τὰ στωικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ σωματικότητα τῆς ψυχῆς καὶ ἐπισημαίνει τὴ θέση πού οἱ Στωικοὶ ἔδιναν στὸ *ἡγεμονικόν*, τὴν ἔδρα τοῦ λόγου. Βλέπει ὡς «μέγα παράδοξον» καὶ ὡς «ἀντίφασιν» τὸ συνδυασμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ μὲ τὸν καθαρὸ Ὑλισμὸ τῆς στωικῆς θεωρίας. Ἐν τούτοις, ὁ στωικὸς θεὸς εἶναι ὑλικὸς καὶ ἐγκόσμιος, ἐφ' ὅσον ἡ κυριώτερη ὑλοποίησή του, τὸ πνεῦμα, εἶναι ἡ λεπτομερέστερη ὕλη, ἀναθυμίαση καὶ μίγμα «ἀέρος καὶ πυρός».

Ὁ κ. καθηγητὴς βρίσκει σωστὰ τὸν πυρῆνα τοῦ στωικοῦ φιλοσοφήματος στὴν Ἠθικὴ, συναρτημένη ὁμως μὲ τὴ Φυσικὴ, πού εἶναι ἐπίσης Μεταφυσικὴ καὶ πού παρὰ τὸν Εὐδαιμονισμό της ἔχει τὴν ἀρετὴ ὡς ὕψιστο σκοπὸ, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρετὴ εἶναι γιὰ τοὺς Στωικοὺς εὐδαιμονία. Πρόκειται γιὰ καθαρὰ θεονομικὴ Ἠθικὴ. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἀπάθεια εἶναι καὶ ἀνέφικτη καὶ ἀδυσώπητη ὡς αἴτημα, τελευταία ὁμως οἱ μελετηταὶ βλέπουν στὸ ὑποκατά-

στατο τῶν παθῶν, τὶς «εὐπάθειες», ἓνα κολασμὸ τῆς ἀναισθησίας τοῦ στωικοῦ σοφοῦ καὶ κάποια κατάφαση στὶς συγκινησιακὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Γνώση καὶ βούληση συνυπάρχουν στὶς ἐνέργειες τοῦ ἡγεμονικοῦ.

Σκοπὸς τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ κ. καθηγητοῦ δὲν εἶναι, κατὰ τὸν ἴδιο, νὰ ἀναπτύξῃ τὴ Λογικὴ καὶ τὴ θεωρίαν τῆς Γνώσεως κατὰ τὸν Ζήνωνα (αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς λοιποὺς κλάδους τῆς στωικῆς φιλοσοφίας), ἀλλὰ νὰ δώσῃ συστηματικὴ εἰκόνα τοῦ ὅλου φιλοσοφήματος τοῦ Ζήνωνος. Στὶς λεπτομέρειες παραμένουν μερικὰ θέματα ἀνοικτά, ἀλλὰ ἡ διεξοδικὴ πραγμάτευσὴ τους μένει πέρα ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια μιᾶς ἀνακοινώσεως. Ὡς γενικώτατη κατηγορία π.χ. οἱ περισσότεροί μελετηταὶ ἀποδίδουν καὶ στὸν Ζήνωνα ἀκόμη τὸ *τι*, ποὺ περιλαμβάνει σωματικὰ καὶ ἀσώματα, ὅχι τὸ *ὄν*, καὶ αὐτὰ δὲν ταυτίζονται στὸν Ζήνωνα, ὅπως φαίνεται νὰ πιστεῦε ὁ Zeller. Ἀναφορικὰ ἐπίσης μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Zeller ὅτι οἱ τελευταῖες κατηγορίες, καὶ μάλιστα ἡ τρίτη, ἀφοροῦν ἐπουσιώδεις καὶ τυχαῖες ιδιότητες, ὁ Rist (*Stoic Philosophy* 168) πιστεύει σωστὰ ὅτι πρόκειται γιὰ παρανόηση καὶ ἀντιμετώπιση τῶν στωικῶν κατηγοριῶν μὲ τὸ ἀριστοτελικὸ πρῖσμα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀδυναμία τῆς θεότητος, στὴν ὁποία ὁ κ. καθηγητὴς ἀποδίδει τὸ ἠθικὸ κακὸ μαζὶ μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ὕστερα ἀπὸ προσωπικὴ μας μελέτη τοῦ παπύρου τοῦ Φιλοδήμου στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Νεαπόλεως, καταλήξαμε στὴν ἴδια ἄποψη, παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις πολλῶν ἐρευνητῶν, ποὺ βλέπουν τὴ στωικὴ θεότητα παντοδύναμη.

Ὁ κ. Κ. Μιχαηλίδης στὴν ἀνακοίνωσή του μὲ θέμα *Ἡ ἔννοια τοῦ λόγου κατὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ τοὺς Στωικοὺς* (σελ. 253-58), ὡς αἴτημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ζήνωνος θεωρεῖ τὴν «ἐπιστροφὴν εἰς τὴν φύσιν». Ἀντιδιαστέλλει τὸ στωικὸ λόγος πρὸς τὸν ἀριστοτελικὸ νοῦ καὶ τὸν ἀνάγει στὸ λόγος τοῦ Ἡρακλείτου. Ὁ εἰσηγητὴς θεωρεῖ σωστὰ τὸ λόγος ὡς βάση καὶ στοιχεῖο ἐνότητος τῆς διαιρέσεως τῆς Φιλοσοφίας στὰ γνωστὰ τρία μέρη. Ἐξετάζει τὴ Λογικὴ ὡς γλῶσσα καὶ νόημα καὶ ἐπισημαίνει τὶς διαφορὰς τοῦ στωικοῦ ἀπὸ τὸν Ἡρακλειτικὸ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ἀδιανόητο τὸ χωρισμὸ τοῦ νοήματος ἀπὸ τὸ ὄν. Τονίζει τὴ συνάρτηση τοῦ «ἀνθρώπινου λόγου» πρὸς τὸν πρωταρχικὸ κοσμικὸ λόγος καὶ ὡς σωματικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λόγου θεωρεῖ τὸ πῦρ, Ἡρακλειτικὸ κι αὐτὸ σύμβολο.

Ὁ εἰσηγητὴς σκιαγραφεῖ ἀκόμη τὴ στωικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου, ποὺ καταλήγει στὴν ταυτότητα κόσμου-λόγου, καὶ ἐξετάζει τὸ λόγος στὶς ἀπόψεις του, ὡς πρόνοια, εἰμαρμένη, παγκόσμιος νόμος. Ἔτσι, περνᾷ στὴ σφαῖρα τῆς Ἠθικῆς καὶ διερευνᾷ τὴ στωικὴ ἔννοια τοῦ καθήκοντος. Τέλος, τονίζει τὴ σημασίαν ποὺ εἶχε γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ζήνωνος, στὸν 4ο αἰῶνα, στὸ λόγος τοῦ Ἡρακλείτου.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ κ. Μιχαηλίδη, ἂν δὲν ξεκινᾷ ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ μιὰ παρανόηση, ποὺ δὲν ἔχει ὅμως ἐπιπτώσεις στὸ κύριο θέμα (τὴ σύγκριση τοῦ στωικοῦ λόγου μὲ τὸν Ἡρακλειτικὸ), δημιουργεῖ ὅμως ἓνα πρόβλημα, ποὺ βέβαια κατὰ κάποιο τρόπο, ἂν καὶ ὅχι ἀπολύτως ἱκανοποιητικά, ἐξηγεῖ ὁ ὁμιλητὴς στὴ συνέχεια. Παρουσιάζει τὴ φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος ὡς πραγμάτωση τοῦ αἰτήματος ἐπιστροφῆς στὴ φύση, ποὺ θυμίζει τὴ φόρμουλα τοῦ Rousseau. Ἡ ἐπιστροφή προϋποθέτει ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ φύση. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ ὁμιλητὴς παρουσιάζει τοὺς Στωικοὺς νὰ ἐπιχειροῦν αὐτὴ τὴν

ἐπιστροφή ἀκολουθώντας τὴν πλατωνικὴ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση. Σύμφωνα δηλαδή μὲ τὸν κ. Μιχαηλίδη, σὲ μιὰ τέτοια ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση σκοποῦσε ἐπίσης καὶ αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ παράδοση. Τὰ μέλη τόσο τῆς Ἀκαδημίας ὅσο καὶ τοῦ Περιπάτου, καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἀκαδημαϊκὸς Πολέμων, μὲ τὸ κατὰ φύσιν ζῆν δὲν ἐννοοῦσαν βέβαια τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ φύση, καὶ ἀντίστοιχο ἦταν τὸ ἰδανικὸ τῶν Κυνικῶν. Ἀπὸ πλευρᾶς φιλοσοφίας δηλαδή, ἂν ἐξαιρέσωμε τὸν Ἐπίκουρο μὲ τὸν Ἀτομισμό του, δὲ βλέπομε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ αὐτό, ὥστε νὰ μιᾶμε γιὰ ἐπιστροφή. Ἄν ὡς τέτοια ἀπομάκρυνση ὁ ὁμιλητὴς ἐννοῇ τὸ μεταίχμιο μεταξὺ τοῦ δεσμοῦ μὲ τὴν πόλη, ποὺ κυρίως καλλιεργοῦσε ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ παράδοση, ὅπως ἐξηγεῖ στὴ συνέχεια, καὶ τῆς ἐνότητος μὲ τὴ φύση ποὺ κήρυσσαν ἀπερίφραστα οἱ Κυνικοὶ καὶ οἱ Στωικοὶ (μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο καὶ προεκτάσεις ἢ κάθε σχολή), καὶ πάλι δὲν βλέπομε πῶς μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀπομάκρυνση στὴν περιοχὴ κυρίως τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἴσως μιὰ τέτοια νὰ ὑπῆρχε στὸν περίγυρο μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς πόλεως, ἀλλὰ φύση καὶ πόλη δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα καὶ προσεγγίζονται μόνο στὸ ὅτι δὲν ἐννοοῦν τὴν ἀποξένωση καὶ τὸν Ἀτομισμό.

Μερικὲς παρατηρήσεις ἀκόμη στὶς λεπτομέρειες : Ὁ Ξενοκράτης διαίρεσε πρῶτος τὴ Φιλοσοφία σὲ Λογικὴ, Φυσικὴ καὶ Ἠθικὴ, παρὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένη τοῦ Λαερτίου, ποὺ ἀποδίδει τὴ διαίρεση ρητὰ στὸν Ζήνωνα. Τὸν *τόνο* καθιέρωσε ὡς κοσμικὸ ὄρο ὁ Κλεάνθης, ὅσο κι ἂν ἡ σύλληψη τῆς ἰδέας τῆς τονικῆς κινήσεως ἀνήκει στὸν Ζήνωνα. Παρὰ τὶς ἰδέες τους περὶ ἰσότητος, οἱ Στωικοὶ διαιροῦσαν τὸν κόσμον σὲ δύο τάξεις, τοὺς σπουδαίους καὶ τοὺς φαύλους, καὶ γι' αὐτοὺς οἱ πρῶτοι εἶχαν κυρίως σημασία. Δὲν βλέπομε ἔτσι καμμιά διαφωνία μὲ τὸν Ἀριστοκρατισμὸ τοῦ Ἡρακλείτου, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ὁμιλητὴς.

Παρὰ τὸ ἀριστοτελικὸ ὑπόβαθρο τῆς στωικῆς συλλήψεως τοῦ κόσμου, ἡ δομὴ του κατὰ τοὺς Στωικοὺς εἶναι δυναμικὴ κυρίως καὶ ὄχι στατική, ὅπως ἡ δομὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ σύμπαντος.

Ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ Στωικοὶ παρέλαβαν τὴν ἰδέα τοῦ δημιουργοῦ-λόγου ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν παρουσία της στὸν Πλάτωνα καὶ τὴν ἐλληνικὴ θεωρία τῆς φύσεως ποὺ ἐπισημαίνει ἐπίσης ὁ ὁμιλητὴς. Τὸ *ὁμολογουμένως τῇ φύσει* εἶναι προσθήκη τοῦ Κλεάνθη, καίτοι δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ στὸ *τέλος* τῶν παλαιῶν Στωικῶν. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀφοροῦν μόνο στὶς λεπτομέρειες, γιὰ τὸ κ. Μιχαηλίδης κατ' ὀρθὴν μὲ θαυμαστὴ συντομία νὰ καταδείξῃ, ἂν ὄχι τόσο ἐπιτυχημένα τὶς διαφορὲς τῶν δύο συλλήψεων τοῦ λόγου, πάντως μὲ πολλὴ διορατικότητά τὰ κοινὰ σημεῖα τους.

Ὁ βαθὺς γνώστης τοῦ Στωικισμοῦ, καθηγητὴς κ. Β. Τατάκης, ποὺ μᾶς ἔχει δώσει στὰ Γαλλικὰ τὴ μονογραφία γιὰ τὸν Παναίτιο (1931), σταθμὸ στὴ βιβλιογραφία τῶν Στωικῶν, καὶ ἔχει ἀφιερῶσει στὴ *Λογικὴ* του (1966) πυκνὲς σελίδες στὴ Λογικὴ τῶν Στωικῶν καὶ στὴν ἐρμηνεία της, ἀξιολογεῖ ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴ Λογικὴ αὐτὴ μὲ αὐθεντικὸ τρόπο στὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωσή του. Ὁ τίτλος τῆς *La logique stoïcienne et la nouvelle logique contemporaine* (σελ. 259-64) εἶναι στενότερος ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνακοινώσεως. Ἀφοῦ μνημονεύει τοὺς μελετητὲς ποὺ καθιέρωσαν τὴν

αὐτοτέλεια καὶ ἀξία τῆς στωικῆς Λογικῆς ἀπέναντι σὲ προκαταλήψεις τῶν παλαιῶν, ποὺ τὴν ἔβλεπαν σὰν ἀποτυχημένη προέκταση τῆς ἀριστοτελικῆς, ὁ συγγραφεὺς σταματᾷ στὶς γνώμες τῶν Reymond καὶ Lukasiewicz, ποὺ παρατήρησαν τὴν ὁμοιότητά της μὲ τὴ Λογιστικὴ ἢ Συμβολικὴ Λογικὴ. Βλέπει σωστὰ τὴν ὀνοματοκρατικὴ Λογικὴ τῶν Στωικῶν μὲ ἀφετηρίαν τὴν κριτικὴ τῶν Κυνικῶν καὶ τῶν Μεγαρικῶν καὶ κατὰ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, νὰ οἰκοδομῇ πάνω στὴ νέα ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον ἓνα νέο σύστημα γιὰ τὴν κατανόησή του, βασισμένο στὴ διαδοχὴ, στὴ σύμπλεξη καὶ στὴ διάζευξη.

Ὁ κ. Τατάκης προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο. Ἐπισημαίνει τὴν ἀνταπόκριση τῆς στωικῆς Λογικῆς μὲ τὴ σύγχρονη, παραθέτοντας τὶς πρῶτες πέντε σκέψεις-θέσεις ἀπὸ τὸν *Tractatus Logico-Philosophicus* τοῦ Wittgenstein, ὅπου ἡ ὁμοιότητα μὲ γενικὲς ἀπόψεις τῶν Στωικῶν εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακὴ. Ἄν μάλιστα ὁ κ. Τατάκης ἔκανε καὶ ἀντιπαράθεση στωικῶν ἀποσπασμάτων, θὰ θεμελίωνε καλύτερα τὴ θέση του. Στὴ συνέχεια, ἀναπτύσσει τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα ποὺ γεννῶνται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν λογικῶν συστημάτων, παρὰ τὴν ἐνότητα τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀλήθειας, καὶ ὀρίζει τὴ Λογικὴ ὡς ὄργανο-σύστημα μεθόδου γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς ἀλήθειας ποὺ προϋπάρχει τῆς Λογικῆς.

Ἡ ἀναγκαιότητα ποὺ προκαλεῖ τὸ πλῆθος τῶν Λογικῶν, εἶχε ὡς συνέπεια τὴ δημιουργία μιᾶς νέας Λογικῆς ἀπὸ τοὺς Στωικούς, μιὰ καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν Στωικῶν γιὰ τὸ πραγματικὸ εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ ὄν. Χωρὶς νὰ ὑπεισέρχεται σὲ φιλοσοφικοὺς προβληματισμοὺς ἀναφορικὰ μὲ τὴν «ἀληθινότερη ἀντίληψη τοῦ ἀληθινοῦ», ὁ κ. Τατάκης δὲν ἀποκλείει τὴν ἀνάγκη ὑπάρξεως περισσοτέρων συστημάτων Λογικῆς. Ἄν ὁ κ. Τατάκης δὲν εἶχε ἀλλοῦ πραγματευθῇ τὴν ἀνταπόκριση τῆς στωικῆς Λογικῆς στὴ Φυσικὴ καὶ γενικώτερα τὴν κοσμοθεωρίαν τῶν Στωικῶν (*Λογική* 30 ἐπ.), θὰ ἐπιθυμοῦσε κανεὶς νὰ καταδειχθῇ πληρέστερα ἡ σύμπτωση. Ἡ ἄποψη τοῦ κ. καθηγητοῦ (σ. 263) ὅτι ὁ Ζήνων ἀντιτάχθηκε σὲ κάθε τι στὸν Ἐπίκουρο, σωστὴ γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ κεντρικώτερα θέματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ζήνωνος (*πρόνοια, εἰμαρμένη, τέλος*) κλπ., εἶναι ἴσως λίγο ὑπερβολικὴ, ἀφοῦ ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ κοινὰ σημεῖα, σὰ ὅποια καὶ τὰ δύο συστήματα ἀντιμάχονταν τὸν πλατωνικὸ Ἰδεαλισμὸ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ Ἐννοιοκρατία. Ἐχομε ἐπίσης τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ὁμιλητὴς ὑπερεκτιμᾷ τὴν Κανονικὴν τοῦ Ἐπικούρου, ποὺ ἦταν κυρίως Γνωσιολογία.

Ὁ κ. Χατζηστεφάνου, τέλος, στὴν ἀνακοίνωσή του μὲ τὸν τίτλο Ὁ σοφὸς παρὰ τοῖς Στωικοῖς (σελ. 263-69), ἐπιχειρεῖ μιὰ σύντομη σκιαγραφία ἢ μᾶλλον περιγραφὴ τοῦ στωικοῦ σοφοῦ, ἐρμηνεύοντας κυρίως ἓνα χωρίο τοῦ Στοβαίου, ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἐκφράζει ἰδέες τοῦ Ζήνωνος. Σωστὰ ὁ ὁμιλητὴς καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ στωικὴ διδασκαλία γιὰ τὸν σοφὸ ὡς τὶς λεπτομέρειές της διαμορφώθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Ζήωνα. Αὐτὸ ἦταν ἐπόμενο, γιὰτὶ ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα, τὸ ἰδανικὸ τοῦ σοφοῦ ξεκινᾷ κυρίως ἀπὸ τὴν κυνικὴ παράδοση μὲ τὸν Ἀντισθένη, τὸν Κράτη καὶ τὸ Διογένη. Καὶ ὁ Ζήνων σὰ πρῶτα ἔργα του καὶ κυρίως στὴν *Πολιτεία* ἦταν στερεὰ προσκολλημένος στὸν Κυνισμό· ἔτσι ἡ διδασκαλία τοῦ σοφοῦ δὲν ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν ἀπόστημα, ὅπως δέχεται ὁ Gould γιὰ τὸν Χρύσιππο.

Ἡ ἀνακοίνωση ἀποτελεῖ πλήρη περιγραφή τοῦ σοφοῦ, χωρὶς νὰ θίγῃ ὅμως καθόλου τὰ συναφῆ προβλήματα, ποὺ ἔκαναν τὸ δόγμα αὐτὸ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ στωικὰ παράδοξα, ἂν ὅχι τὸ μεγαλύτερο. Παραλείπει ἐπίσης ὁποιαδήποτε συζήτηση γιὰ τὸ ἐφικτὸ τῆς πραγματώσεώς του, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι οἱ Στωικοὶ δὲν ἀναγνώριζαν τὸν ἑαυτὸ τους ὡς σοφὸ καὶ δέχονταν ἓνα ἢ δύο στοὺς αἰῶνες (Agnim 3, 668) νὰ τὸ ἔχουν πραγματώσει· ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χρύσιππος ἀποκαλεῖ τὸν σοφὸ πλάσμα (3, 545). Δὲν μιᾶ γιὰ τὴν ἀκαριαία μεταστροφή ἀπὸ φαῦλο σὲ σοφὸ (3, 539) οὔτε γιὰ τὰ κατορθώματα ποὺ ἀποτελοῦν τὶς πράξεις τοῦ σοφοῦ (3, 13, 110, 504) περισσότερο ἀπὸ τὰ καθήκοντα ποὺ βρίσκονται καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς Ἠθικῆς. Πολλὲς βέβαια ἀπὸ τὶς διακρίσεις αὐτὲς δὲν ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς διδασκαλίας τοῦ σοφοῦ παραμένει λειψή, χωρὶς τὴ θεώρηση μερικῶν συμφύτων προβλημάτων.

Παρατηρεῖται ἐπίσης κάποια ἀδεξιότητα στὴ χρήση τεχνικῶν στωικῶν ὄρων ὅπως : ὁ νοῦς εἶναι ἡγεμονικὸν (σ. 266). Τί ἐμποδίζει ἀκόμη (σ. 269) τὴν πολιτεία τῶν σπουδαίων τοῦ Ζήνωνος νὰ θεωρηθῇ κοσμοπόλις; Οἱ θετικὲς ιδιότητες τοῦ στωικοῦ σοφοῦ ἔχουν πάντως ἀποδοθῇ σχεδὸν ἐξαντλητικά, ἂν καὶ δὲν μνημονεύονται κάποια, ἐλάχιστα, βέβαια, ἀντιφατικὰ ἀποσπάσματα (π.χ. Agnim 3, 783).

Ἀθῆναι

Μ. Δραγώνα-Μονάχου

J. M. Gould, *The Philosophy of Chrysippus*, Leiden 1971, 222 σελ.

Ἄν οἱ μονογραφίες γιὰ τοὺς παλαιοὺς Στωικοὺς εἶναι ἐλάχιστες στὴ διεθνῇ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀπουσίαζαν σχεδὸν ἐντελῶς πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Gould. Ἔτσι, ἡ μονογραφία του γιὰ τὸν Χρύσιππο μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σταθμὸς στὴν ἀγγλόφωνη ἔρευνα ἀλλὰ καὶ ἀξιόλογη προσφορά στὴ μελέτη τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Στωικισμοῦ γενικά, κοντὰ στὸ ἔργο τοῦ Bréhier, *Chrysippe* (1910) καὶ τὴν ἀδρὴ σκιαγραφία τοῦ Pohlenz, *Zenon und Chrysipp* (1936-1938).

Μὲ ἐξαίρεση τὸν Παναίτιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο, ποὺ τόσο ἀντιφατικὰ ἔχουν ἀνασυντεθῇ τὸν τελευταῖο αἰῶνα, οἱ νεώτεροι Στωικοί, ποὺ σώθηκαν ἀκέραια τὰ ἔργα τους, προσείλκυσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, μολονότι καμμιά ἴσως ἐργασία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Bonhöffer, *Epiktet und die Stoa* (1890, ἀνατ. 1968) δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ. Ἡ ἀρχαία Στοὰ ἀντιμετωπιζόταν, παλαιότερα κυρίως, ὡς ἐνιαῖο σύστημα, ὅσο κι ἂν ἀναγνωρίζονταν ἡ πρωτοτυπία τῶν ἐκπροσώπων τῆς στὶς λεπτομέρειες. Ὁ Στωικισμὸς ἀποτελεῖ πραγματικὰ σπάνια ἂν ὅχι μοναδικὴ περίπτωση Σχολῆς, ποὺ χωρὶς νὰ ἀποτελῇ ἐρμητικὰ κλειστὸ καὶ κατοχυρωμένο στὴν αὐθεντία τοῦ ἱδρυτῆ του Συστήματος, ὅπως ὁ Ἐπικουρισμὸς, διατήρησε ἀναλλοίωτες τὶς βασικὲς θέσεις του πέντε αἰῶνες, ἐνῶ οἱ ἀποκλίσεις του στὶς λεπτομέρειες καὶ ἡ προσαρμογὴ του στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν μαρτυροῦν πλαστικότητα καὶ εὐκαμψία.